

Racionalan strah i strah od smrti

MARIN BIONDIĆ

Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci, Sveučilišna avenija 4, 51 000 Rijeka
marinbiondic@yahoo.com

PREGLEDNI RAD / PRIMLJEN: 15–04–13 PRIHVAĆEN: 24–10–13

SAŽETAK: Cilj ovoga rada jest ukazati na opcije prilikom propitivanja racionalnosti straha od smrti, odvojiti pitanje zla smrti od pitanja treba li se bojati smrti te navesti uvjete racionalnosti straha i primijeniti te uvjete na strah od smrti. U prvom dijelu izlažem okvir rasprave o pitanju zla smrti, zatim izlažem standardne argumente kojima se poriče ili potvrđuje racionalnost straha od smrti. Nakon toga izlažem relevantnu razliku između prikladnosti samog straha prema objektu straha i osobe u strahu, koja predstavlja problem za standardne argumente te prelazim na izlaganje uvjeta racionalnog straha. U zadnjem dijelu primjenjujem uvjete racionalnog straha na strah od smrti i navodim razliku straha od smrti shvaćenog kao strah od nužne činjenice smrtnosti i straha od prerane smrti.

KLJUČNE RIJEČI: Racionalnost, smrt, strah, zlo smrti.

1. Uvod – okvir rasprave

Rasprava o zlu smrti u suvremenoj filozofskoj literaturi temelji se na pitanju je li smrt loša za osobu koja je umrla. Dakle, prva odrednica rasprave jest perspektiva prvog lica. To znači da se iz rasprave isključuje zlo smrti za druge osobe koje mogu biti pogođene smrću drugih ljudi. Druga odrednica rasprave jest definiranje smrti putem odsustva, tj. smrt je shvaćena ili kao nepostojanje ili događaj koji vodi do nepostojanja. To znači da se iz rasprave isključuju sve one pozicije koje smrt promatraju kao transformaciju života ili koje tvrde da život nikada ne prestaje. Sama rasprava o zlu smrti vodi se između dva suprotstavljena tabora. Prvi tabor čini epikurejska struja koja tvrdi da smrt nije i ne može biti loša za osobu koja je umrla iz razloga što ne postoji vrijeme, subjekt i zlo koji koincidiraju u slučaju smrti. Epikurovim riječima, "...dok ima nas nema smrti, kada nastupi smrt tada više nema nas" (Epikur 1983: 145). Drugi tabor čini skup deprivacijskih objašnjenja koja se prvenstveno vezuju uz rad Thomasa Nagela (Nagel 1993). Deprivacijsko objašnjenje zla smrti usmjereno je

na dobra života, a bilo koja stvar koja nas lišava dobara života jest loša za nas. Budući da nas smrt lišava svega, smrt je ultimativno loša.

Dakle, ne radi se o tome da je nešto za nas loše u smislu da npr. uzrokuje bol, već u smislu da nas lišava budućeg mogućeg života.¹

2. Standardno gledište

U ovom radu ne ulazim u raspravu o zlu smrti, već se usredotočujem na pitanje straha od smrti koje proizlazi iz gore navedenih pozicija. Naime, ako su epikurejci u pravu i smrt za nas nije ništa – tj. uopće nas se ne tiče, budući da nas se ne tiče za života jer je nema, a ne tiče nas se ni kada umremo, jer tada nema nas – onda je svaki strah od smrti iracionalan strah. Prema tome, “[...] smrti bismo se trebali bojati samo ako bi nam se mogla dogoditi dok smo još živi [...] ne trebamo je se bojati jer ona naprosto nije nešto što se može dogoditi nama (Berčić 2012: 46). Međutim, ako su deprivacionisti u pravu, onda je strah od smrti racionalan, jer “smrt jest loša” za nas, tj. “[...] sasvim je razumljiv i strah od stanja u kojemu nam se više ništa neće moći dogoditi” (43). Problem možemo prikazati i u okviru Eutifronove dileme: boje li se ljudi smrti zato što je smrt loša ili smatramo da je smrt nešto loše zato što je se bojimo? Drugim riječima, određuje li zlo smrti strah od smrti ili strah od smrti određuje naš stav, tj. to da je smrt loša? Ako je smrt uistinu loša za osobu koja umre, onda je strah od smrti racionalno opravdan. Ako smrt nije loša za osobu koja umre i naprosto se bojimo smrti bez razloga, tada je strah od smrti iracionalan, tj. on nema svoje racionalno opravdanje. Ovakvo postavljanje problema nazivam “standardnim gledištem”, koje glasi:

Standardno gledište: Ako je stanje stvari takvo da je loše za nas, strah je opravdan i trebamo se bojati takvog stanja stvari. Ako je stanje stvari takvo da nije loše za nas, strah nije opravdan i ne trebamo se bojati takvog stanja stvari.

Iz standardnog gledišta možemo formulirati dva argumenta, jedan protiv straha od smrti i drugi za strah od smrti:

Argument za strah od smrti

1. Ako je smrt zlo za osobu koja je umrla, tada je strah opravdan i trebamo se bojati smrti.
2. Smrt jest zlo za osobu koja je umrla.
3. Dakle, treba se bojati smrti.

¹ Zlo smrti tako bi bilo primjer negativnog zla, tj. odsustva dobra.

Argument protiv straha od smrti

1. Ako smrt nije zlo za osobu koja je umrla, tada strah nije opravdan i ne trebamo se bojati smrti.
2. Smrt nije zlo za osobu koja umrla.
3. Dakle, ne treba se bojati smrti.

Standardno gledište tvrdi da iz metafizičkog stanja stvari slijedi opravdanost ili neopravdanost straha te da se trebamo ili ne trebamo bojati tog određenog stanja stvari. Međutim, već sam napomenuo da se u radu neću baviti samim stanjem stvari, tj. pitanjem je li smrt loša za osobu koja je umrla. Ovo pitanje zbog njegove kompleksnosti ostavljam po strani.

Na pitanje trebamo li se bojati smrti ili ne možemo odgovoriti i na nestandardni način. Bez obzira na to kakvo je stanje stvari, je li smrt zlo za osobu koja je umrla ili nije, pitanje trebamo li se bojati smrti može biti odgovorljivo pitanje. U radu iznosim opciju koja razdvaja pitanje zla smrti od pitanja treba li se bojati smrti. To naravno ne znači da je pitanje zla smrti irelevantno za pitanje treba li se bojati smrti, već samo to da se bez obzira na rezultat rasprave zla smrti može odgovarati na pitanje treba li se bojati smrti.

3. Prikladnost straha i osoba u strahu

Kada govorimo o strahu potrebno je uvesti određene distinkcije kako bi nam bilo jasno o čemu točno govorimo. Ponekad strah procjenjujemo s obzirom na prikladnost *samog straha* prema objektu straha. Tako nas je npr. strah posjeta zubaru, jer u većini slučajeva zubarski tretman varira od nelagodnog do bolnog. U ovom slučaju imamo jasan objekt straha te možemo govoriti o prikladnosti straha od zubara, od zubarskih igli, zubarskih bušilica itd. Zubari, zubarske igle i zubarske bušilice često uzrokuju intenzivnu bol i sam strah od tih objekata jest prikladan strah. Kada bi se netko bojao npr. aroma-terapeuta, eteričnih ulja za masažu i stola za masažu, tada bismo mogli reći da strah nije prikladan, jer ti objekti gotovo uvijek rezultiraju tjelesnom ugodom. Dakle, *sam strah* može biti prikladan ili neprikladan.

S druge strane, ponekad strah procjenjujemo s obzirom na *funkciju* koju taj strah ima u životu osobe i to bez obzira na samu prikladnost straha prema objektu straha. Tako je npr. dobro poticati djecu, ali i odrasle, koji ne peru ruke strahom od bakterija. Nepranjem ruku možemo omogućiti bakterijama da uzrokuju teške bolesti poput meningitisa, žutice, difterije, raznih infekcija itd. Prema tome, određena doza straha jest poželjna kako se ne bismo doveli u situaciju da ne peremo ruke, ali pitanje je koja je doza straha opravdana. Ako nas strah motivira da peremo ruke recimo pet puta

dnevno, onda on ima pozitivnu funkciju u našim životima. Međutim, ako je strah takav motivator da peremo ruke recimo sto pedeset puta na dan, onda on ima negativnu funkciju u našim životima. To više ne bi bila mjera opreza i prevencija, već opsesivno-kompulzivni poremećaj. To bi bio strah koji bi nas potpuno zaokupio i onemogućio u obavljanju ostalih, za nas vrijednih, životnih ciljeva, jer oduzima veliku količinu vremena. Dakle, sama *funkcija straha* može biti prikladna ili neprikladna.

Pitanje je, prema tome, na što točno mislimo kada kažemo npr. "Marko je iracionalan u strahu": mislimo li na to da je sam strah neprikladan prema objektu pa je prema tome i Markov strah iracionalan? Ili pak mislimo na to da je sam Marko toliko obuzet strahom da su narušene ostale važne komponente njegovog života te je zbog toga iracionalan u strahu? Dakle, Marko može biti iracionalan, jer je sam strah neprikladan prema objektu koji je po njega bezopasan, a može biti iracionalan jer dopušta da strah vlada njegovim životom na način da onemogućuje normalno funkcioniranje.

Kako bismo razjasnili ovu distinkciju možemo se poslužiti racionalnošću *osjećaja krivnje*. Osjećaj krivnje može biti racionalan s obzirom na moralno zlo koje smo počinili ili iracionalan ako nismo učinili ništa loše, a ipak osjećamo krivnju. Ovakvo određenje racionalnosti osjećaja krivnje ima svoje opravdanje u samom činu, koji može biti moralno ispravan ili pogrešan. To je prikladnost osjećaja krivnje spram samog čina.

S druge strane, bez obzira na prikladnost osjećaja krivnje spram čina, možemo biti racionalni ili iracionalni u stupnju u kojemu dopuštamo da taj osjećaj vlada našim životom. Ako osjećaj krivnje ima funkciju moralnog usavršavanja, možemo ga smatrati racionalnim, ali ako osjećaj krivnje djeluje destruktivno na samu osobu i uništava sve ostale aspekte života, možemo ga smatrati iracionalnim. To je racionalnost osjećaja krivnje spram življenja osobe uopće. Imajući u vidu ovu distinkciju prelazim na samo određenje uvjeta racionalnog straha.²

4. Uvjeti racionalnog straha

Kako bismo odredili uvjete racionalnog straha od smrti, potrebno je odrediti uvjete racionalnog straha uopće. Nakon što se odrede uvjeti racionalnog straha uopće, potrebno je analizirati ispunjava li strah od smrti navedene uvjete. U svom utjecajnom članku "Rationality and the Fear of Death" Jeffrie G. Murphy iznosi sljedeća četiri uvjeta racionalnog straha:

Racionalno je za osobu P da se boji nekog stanja stvari (stvari i događaja) S akko:

² Za detaljniju razradu ove problematike vidi Murphy (1993).

1. P ima razumno vjerovanje da je S prisutan ili je vrlo vjerojatno da je prisutan.
2. P ima razumno vjerovanje da S a) nije lako izbjeći, i b) vrlo je nepoželjno i loše za P.
3. Strah od S-a može biti instrumentalni tako da dovede do ponašanja ili radnje koja će omogućiti P-u da izbjegne S.
4. Strah od S-a je kompatibilan, barem na duže vrijeme, sa zadovoljenjem P-ovih drugih važnih želja. (Murphy 1993: 49)

Pogledajmo sada redom navedene uvjete, imajući u vidu da se prva dva uvjeta odnose na prikladnost straha prema objektu straha, dok se treći i četvrti uvjet odnose na funkciju samog straha u životu osobe.

Prvi uvjet, "P ima razumno vjerovanje da je S prisutan ili je vrlo vjerojatno da je prisutan", isključuje iz kategorije racionalnog straha sve one strahove koji se temelje na psihotičnim deluzijama. Tako paranoje i alkoholni delirijumi koji rezultiraju viđenjem npr. ogromnih ružičastih pauka ili bijelih miševa ne zadovoljavaju prvi uvjet, jer objekt straha uopće nije prisutan, a vjerovanje da jest prisutan, nije razumno vjerovanje.

Drugi uvjet, "P ima razumno vjerovanje da S a) nije lako izbjeći, i b) vrlo je nepoželjno i loše za P", isključuje iz kategorije racionalnog straha sve one strahove koji se temelje na fobijama. Tako strah od guštera, neotrovnih bezazlenih zmija, strah od vožnje liftom, strah od visine itd. ne zadovoljava drugi uvjet, jer su u normalnim okolnostima gušteri, neotrovne zmije, liftovi i visina bezopasne stvari, a vjerovanje da su to nepoželjne i loše stvari nije razumno vjerovanje.³

Treći uvjet, "Strah od S-a može biti instrumentalni tako da dovede do ponašanja ili radnje koja će omogućiti P-u da izbjegne S", isključuje iz kategorije racionalnog straha sve one strahove koji nemaju funkciju koja će nam omogućiti izbjegavanje loših stvari. Racionalnost u ovom kontekstu shvaćamo kao svrhovitost radnji, a svrha straha jest izbjegavanje opasnosti. U biologiji je ovakva funkcionalnost straha poznata kao refleks "fight or flight", tj. strah ima funkciju da pripremi organizam na borbu ili na bijeg. Kada bismo u mračnoj ulici susreli nepoznatog odvezanog psa, recimo pit-bulla, strah će biti racionalan ukoliko će nam omogućiti što brže trčanje u suprotnom smjeru, a bit će iracionalan ako će nas paralizirati u bijegu.⁴

Četvrti uvjet, "Strah od S-a je kompatibilan, barem na duže vrijeme, sa zadovoljenjem P-ovih drugih važnih želja", isključuje iz kategorije racionalnog straha sve one strahove koji nisu kompatibilni s ostvarenjem

³ Mi naravno ne znamo *a priori* koje su zmije bezopasne, ali jednom kada saznamo, daljnji strah od bezopasnih zmija jest iracionalan.

⁴ Zadovoljena su sva tri navedena uvjeta. Naravno, pretpostavljam da sukob s takvim psom nije racionalna opcija.

naših važnih životnih ciljeva. Tako se npr. možemo bojati guštera na način da se svaki put prestrašimo kada ga ugledamo, ali ako je strah od guštera takvog stupnja da uopće ne izlazimo van iz kuće zato što znamo da su negdje vani gušteri, onda je takav strah iracionalan. Iracionalan je zato što nas priječi u ostvarenju životnih ciljeva koji nužno uključuju izlaženje iz zatvorene prostorije i interakciju s drugim ljudima.

5. Racionalnost straha od smrti

Pitanje na koje treba ponuditi odgovor glasi: zadovoljava li strah od smrti navedene uvjete iz prethodnog poglavlja? Promatrajući filozofski, ali i religijski, odnos prema strahu od smrti kroz povijest, možemo uočiti kako se poricanje racionalnosti straha od smrti poziva na nezadovoljenje različitih navedenih uvjeta.

Tako kršćanska eshatologija sadrži vjerovanje da strah od smrti ne zadovoljava prvi uvjet ili drugi uvjet. Prvi uvjet, "P ima razumno vjerovanje da je S prisutan ili je vrlo vjerojatno da je prisutan" nije zadovoljen zato što smrti zapravo nema, tj. život je vječan. Drugi uvjet, "P ima razumno vjerovanje da S a) nije lako izbjeći, i b) vrlo je nepoželjno i loše za P", nije zadovoljen, jer budući da smrti nema ne može ni biti loša. Dakle, prema kršćanstvu, bez obzira na to radi li se o vjerovanju u vječno postojanje duše ili o vjerovanju u uskrsnuće na sudnji dan, strah od smrti jest iracionalan.⁵

Vratimo se filozofskim učenjima koja su nastojala pokazati da strah od smrti nije racionalan. Epikurejska pozicija, kao što sam naveo u uvodnom djelu, dokazuje tezu da smrt nije loša za nas te iz toga što smrt nije loša za nas zaključuje da je iracionalno bojati se smrti. Dakle, prema epikurejcima strah od smrti ne zadovoljava drugi uvjet, "P ima razumno vjerovanje da S a) nije lako izbjeći, i b) vrlo je nepoželjno i loše za P", tj. smrt nije loša za nas i prema tome iracionalno je bojati se smrti.⁶

Stoička škola, učenjem o *logosu*, tj. predodređenoj nužnosti događaja u svijetu, ima za posljedicu etički ideal apatije prema svemu pa tako i prema smrti. Smrt ne ovisi o nama, ona je sporedna sitnica, samo jedna od tisuća posljedica funkcioniranja velikog kozmičkog mehanizma tj. *logosa*. Iz ovog uvida stoici zaključuju da je strah od smrti iracionalan. Smrt zadovoljava prvi uvjet, tj. smrt je nepobitna kozmička činjenica, zadovoljava i drugi uvjet tj. nemoguće ju je izbjeći i loša je za nas, ali ne zadovoljava treći uvjet, "Strah od S-a može biti instrumentaln tako da dovede do po-

⁵ Pitanje je naravno, boje li se kršćani smrti i ako da, zašto se boje?

⁶ Uočimo razliku i sličnosti između kršćanstva i epikureizma. I jedni i drugi smatraju da smrt nije loša, ali na potpuno različitim temeljima. Prvi zato što negiraju smrt, a drugi zato što potvrđuju smrt kao konačno nepostojanje.

našanja ili radnje koja će omogućiti P-u da izbjegne S”, tj. nemoguće je utjecati na kozmički poredak, nemoguće je izbjeći smrt.

Pogledajmo sada i opciju koja racionalnost straha od smrti prosuđuje na temelju zadovoljenja trećeg, ali i četvrtog uvjeta. U svojoj *Etici* Baruch de Spinoza kaže sljedeće:

“Slobodan čovjek, to jest onaj koji živi samo po zapovijedi uma, nije vođen strahom od smrti nego žudi izravno za dobrim, to jest, djelovati, živjeti, svoj bitak sačuvati temeljem toga da ište ono što mu je korisno; stoga ni o čemu ne misli manje do o smrti; a njegova je mudrost promišljanje života...” (Spinoza, *E IV*, P67, Dm)

Prema Spinozinoj ideji, strah od smrti ne zadovoljava uvjete 3, “Strah od S-a može biti instrumentalan tako da dovede do ponašanja ili radnje koja će omogućiti P-u da izbjegne S”, i 4, “Strah od S-a je kompatibilan, barem na duže vrijeme, sa zadovoljenjem P-ovih drugih važnih želja”.

Uvjet 3 nije zadovoljen – jednako kao i kod stoika – zato što je strah od smrti nesvrshodan, u smislu da nam strah od smrti ne omogućuje izbjegavanje *činjenice* smrtnosti. Ako se bojimo smrti, nećemo ne-umrijeti, činjenica smrtnosti i dalje ostaje nepobitna, tj. možemo reći da kod smrti ne vrijedi refleks “fight or flight”, bojali se mi smrti ili ne, umrijet ćemo. Uvjet 4 nije zadovoljen zato što pretjerani strah od smrti može biti štetan na način da priječi dobra života, opterećuje življenje i može biti nekompatibilan s drugim nama vrijednim i važnim ciljevima u životu.

Prema tome, bez obzira na to jesu li zadovoljeni prvi i drugi uvjet, tj. bez obzira na to ima li smrti ili ne, je li ona loša ili ne, ako nije zadovoljen četvrti uvjet, strah od smrti je iracionalan. Dakle, strah od smrti je iracionalan ako osoba dopušta da njome vlada strah, čak i ako su zadovoljeni prvi i drugi uvjet.

5.1. Činjenica smrtnosti i prerana smrt

Sve što je do sada rečeno vrijedi za strah od smrti shvaćen kao strah od *nužne činjenice smrtnosti*. S ovim se mogu složiti i deprivacionisti, teoretičari koji tvrde da je smrt loša za osobu koja je umrla jer ju lišava budućeg života koji je osoba mogla imati da nije umrla. Ali ako strah od smrti shvaćen kao strah od nužne činjenice smrtnosti zamijenimo strahom od *prerane smrti*, koju većina deprivacionista smatra zlom, onda se čini da strah od smrti može biti racionalan (usp. Li 2010: 128). Naime, prerana smrt je prema deprivacionistima loša, jer nas lišava mogućeg života, dakle zadovoljeni su prvi i drugi uvjet, tj. smrti “ima” i loša je za nas. Strah od prerane smrti može zadovoljiti i treći uvjet, jer može biti instrumentalan na način da npr. pazimo na zdravlje i ishranu kako ne bismo prerano umrli.

Strah od smrti može zadovoljiti i četvrti uvjet, tj. može biti kompatibilan s našim važnim životnim željama i ciljevima na način da nas motivira da ostvarujemo te životne želje i ciljeve, imajući u vidu konačnost vremena koje imamo na raspolaganju. Kada bismo ispunili sve važne želje i ciljeve prije smrti, onda, prema deprivacionistima, smrt i ne bi bila tako loša za nas. Dakle, uvjet 4, “Strah od S-a je kompatibilan, barem na duže vrijeme, sa zadovoljenjem P-ovih drugih važnih želja”, može i ne mora biti ispunjen. Ako je uloga straha od smrti da nas motivira u ispunjenju nama vrijednih želja i ciljeva, onda je strah od smrti racionalan, a ako je uloga straha od smrti da nas “paralizira”, onda je strah od smrti iracionalan.

6. Zaključak

Dakle, razlika između straha od nužne činjenice smrtnosti i straha od prerane smrti jest prvenstveno u uvjetu 3, “Strah od S-a može biti instrumentaln tako da dovede do ponašanja ili radnje koja će omogućiti P-u da izbjegne S”. Strah od smrtnosti ne može dovesti do toga da postanemo besmrtna bića, ali strah od prerane smrti može dovesti do toga da ne umremo prerano. Uvjet 4, “Strah od S-a je kompatibilan, barem na duže vrijeme, sa zadovoljenjem P-ovih drugih važnih želja”, mogu i ne moraju zadovoljavati i jedan i drugi strah. U svakom slučaju, bez obzira na to na koji od ova dva straha mislimo, možemo zaključiti da je ključna razlika racionalnog i iracionalnog straha u stupnju strahovanja osobe. Općenito govoreći, racionalan je samo onaj strah koji je u funkciji dobrobiti osobe i koji je u skladu s njenim životnim ciljevima, tj. ne priječi ih. Ako nas strah potiče na rad i ostvarenje ciljeva, tj. ako je inspirativan u određenoj mjeri, onda je racionalan. Ako nas priječi u radu i ostvarenju ciljeva i dominira nad životom, tj. nema svrhu i inkompatibilan je sa životnim ciljevima, onda je iracionalan. Tako je to za svaki strah pa tako i za strah od smrti.

Literatura:

- Berčić, B. 2012. *Filozofija: svezak prvi* (Zagreb: Ibis grafika).
- Epikur. 1983. *Pismo Menoikeju*, u Branko Bošnjak, *Od Aristotela do renesanse* (Zagreb: Matica hrvatska).
- Li, J. 2010. *Can Death Be a Harm to the Person Who Dies?* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers).
- Murphy, J. G. 1993. “Rationality and the Fear of Death”, u J. M. Fischer (ur.), *The Metaphysics of Death* (Stanford: Stanford University Press).
- Nagel, T. 1993. “Death”, u J.M. Fischer (ur.), *The Metaphysics of Death* (Stanford: Stanford University Press).
- Spinoza, B. 2000. *Etika* (Zagreb: Demetra).